ULUSLARARASI XVIII.

ORTAÇAĞ VE TÜRK DÖNEMİ KAZILARI VE SANAT TARİHİ ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU (22-25 EKİM 2014)

BİLDİRİLER

XVIII. INTERNATIONAL
SYMPOSIUM OF THE MIDDLE AGES
AND THE TURKISH PERIOD EXCAVATIONS
AND HISTORY OF ART RESEARCHES

PROCEEDINGS

AYDIN - 2017

ULUSLARARASI XVIII. ORTAÇAĞ VE TÜRK DÖNEMİ KAZILARI VE SANAT TARİHİ ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU
(22-25 EKİM 2014)

XVIII. INTERNATIONAL SYMPOSIUM OF THE MIDDLE AGES AND THE TURKISH PERIOD EXCAVATIONS AND HISTORY OF ART RESEARCHES
(OCTOBER 22-25, 2014)

Efeler Belediyesi Kültür Yayınları 3

1. Baskı

Temmuz 2017

ISBN: 978-605-66404-2-1

Copyright © 2017 - ADÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü - AYDIN

Bu kitabın tümü ya da bölümü/bölümleri Adnan Menderes Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümünün yazılı izni olmadan elektronik, optik, mekanik ya da diğer yollarla basılamaz ve dağıtılamaz.

No part of this book may be printed, reproduced or distrubuted by any electronical, optical, mechanical or other means without the written permission of Adnan Menderes University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History of Art

Kapak Fotoğrafı: Şakir ÇAKMAK

Grafik Tasarım & Basım Yeri
İtimat Ofset Matbaacılık
Ata Mah. Gıda Çarşısı No:19
Efeler / AYDIN (0256) 231 12 33
www.itimatofset.com

ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
FEN EDEBİYAT FAKÜLTESİ
SANAT TARİHİ BÖLÜMÜ

ULUSLARARASI XVIII. ORTAÇAĞ VE TÜRK DÖNEMİ KAZILARI VE SANAT TARİHİ ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU (22-25 EKİM 2014)

XVIII. INTERNATIONAL SYMPOSIUM OF THE MIDDLE AGES AND THE TURKISH PERIOD EXCAVATIONS AND HISTORY OF ART RESEARCHES (OCTOBER 22-25, 2014)

YAYINA HAZIRLAYANLAR / EDITORS

Hacer Sibel ÜNALAN ÖZDEMİR
Mükerrem KÜRÜM
Nurdan AKBULUT

EFELER BELEDİYESİ KÜLTÜR YAYINLARI 3

TEMMUZ 2017

DÜZENLEME KURULU

Doç. Dr. Hacer Sibel ÜNALAN ÖZDEMİR

Yrd. Doç. Dr. Mustafa Kemal ŞAHİN

Yrd. Doç. Dr. Osman ÜLKÜ

Yrd. Doç. Dr. Birsen ERAT

Yrd. Doç. Dr. Gül ERBAY ASLITÜRK

Arş. Gör. Mükerrem KÜRÜM

Arş. Gör. Nurdan AKBULUT

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Rahmi Hüseyin ÜNAL

Prof. Dr. Gönül ÖNEY

Prof. Dr. M. Oluş ARIK

Prof. Dr. Rüçhan ARIK

Prof. Dr. Selçuk MÜLAYİM

Prof. Dr. Abdüsselam ULUÇAM

Prof. Dr. Kadir PEKTAŞ

Prof. Dr. Hakkı ACUN

Prof. Dr. Bozkurt ERSOY

Prof. Dr. İnci KUYULU ERSOY

Prof. Dr. Ali BAŞ

Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU

Prof. Dr. Ali Osman UYSAL

Prof. Dr. Yaşar ÇORUHLU

Prof. Dr. Yüksel SAYAN

Prof. Dr. Zeynep MERCANGÖZ

Prof. Dr. Gülgün KÖROĞLU

Prof. Dr. Semra DAŞCI

Yayımlanan yazıların içeriğinden yazarları sorumludur.

The authors are responsible for the content of the published articles.

İÇİNDEKİLER

Sunuş IX

Açılış Konuşması X

Antik Dönem Sonrası Alabanda
Sedat Akkurnaz 1

Kuşadası, Kadıkalesi'nde Bizans Dönemi Kemik Obje Üretimi
Konusunda Bir Değerlendirme
Feride İmrana Altun 15

Kayseri-Develi'de Bir Kaya Kilisesi
Neslihan Babacan 31

İstanbul'un Bazı Klasik Dönem Camilerinin Çini Levhalarındaki
Soyut Yaklaşımlar ve Gözlenen Yeni Arayışlar
H. Örcün Barışta 55

Kırk Martirler Kültü ve Doğu Hristiyan Sanatındaki Yansımaları
Ferda Barut 71

Gülyalı Kestane Köyü Türk Dönemi Yapıları
Ali Baş 81

Keykubadiye Sarayı Sondaj Çalışması Çini Buluntuları
Ali Baş
Şükrü Dursun
Yurdagül Özdemir 105

Aydınlı Oymağı Tarafından Dokunan Aydın Kilimleri
Suzan Bayraktaroğlu 125

Kırklareli Koyunbaba Köyü Kilisesi
Yılmaz Büktel 141

Kuşadası, Kadıkalesi / Anaia Kazısı Bizans Dönemi Cam Buluntularından
Tümay Hazinedar Coşkun 155

Denizli-Çivril Menteş Köyü Camisi
Şakir Çakmak 169

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin Türk Mimarisi ve Sanatı Bakımından Önemi
Nusret Çam 179

Aydınoğulları Beyliği Döneminde Tire Yapıları Hakkında Gözlemler
Ertan Daş 193

Isparta Merkezindeki Bağdadi Duvarlı Bir Mescit Örneği; Muhiddin Mescidi
Doğan Demirci 209

The Rum Seljuk Manâr at Taşdibi
T.M.P. Duggan 225

Osmanlı Son Döneminden Bir Eğitim Yapısı: Aydın İdadisi
A. Şevki Duymaz 243

Zerzevan Kalesi
Zekai Erdal
İrfan Yıldız 257

Tahribatların ve Terklerin Ayvalık Evleri Kalemişleri
Üzerine Etkileri ve Çözüm Önerileri
Figen Erdoğdu 279

Kültürel Mirasımızda Yöresel Mimari Değerler: Safranbolu
ve Çevresinde Tarihi Su Değirmenleri
A. Esra Bölükbaşı Ertürk 303

Osmaneli'nde Ahşap Örtülü Rüstem Paşa Camii Üzerine Notlar
Hamza Gündoğdu
Rumeysa Işık 321

Portolan Haritaları Işığında Anadolu'nun Akdeniz Kıyılarında
Yer Alan Liman Kentleri ve 14. Yüzyıl Ticaret Hayatındaki Yerleri
Mehmet Kahyaoğlu 345

Ankara Augustus Mabedi - Ak Medrese - Hakkında Düşünceler
Ali Kılcı 355

Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü Kazıları
Eski Van Şehri Alanı 2013 Yılı Çalışmaları
H. Banu Konyar
Ahmet vefa Çobanoğlu
Ayşe Denknalbant Çobanoğlu 375

Türkiye'de Diez Tartışmaları
Elif Kök 389

Smyrna Agora Kazısından Erken Bizans Dönemine
Ait Ampullalar (Hacı Mataraları)
Gülgün Köroğlu
Feray Korucu
Seçil Yılmaz 399

Topkapı Sarayı Müzesi'nde Korunan Memluk Dönemi Tekstil Örnekleri
Tûba Kurtuluş 421

İBB Şehir Müzesi Koleksiyonundaki Kumaşlar
Yasemin Masaracı
Gülay Kaygusuz 441

Ayasuluk Tepesi ve St. Jean Anıtı Kazısı Buluntusu Ganos Amphoraları
Sinan Mimaroğlu 451

Beçin Kalesi 2013 Yılı Kazı ve Restorasyon Çalışmaları
Kadir Pektaş
Saim Cirtil
Gül Sarıdikmen 465

Süleyman Seyyid'in Natürmort Resimlerinde
Zihinsel Kurgu: Şemalar ve Motifler
Deniz Çalışır Pençe 477

Azerbaycan'da Bir Grup 'Hayatlı Türbe': Kelehanı Türbeleri
Yüksel Sayan 489

İstiridye Figürünün Derinliği ve Fosil Etkisi
Okay Sütçüoğlu 507

Biedermeier Ressamlarından Carl Spitzweg'in
Oryantalist Resimlerinin Düşündürdükleri
Elvan Topallı 519

Çanakkale'de Geç Osmanlı Döneminden Bir Grup Çeşme ve Kitâbeleri
A. Osman Uysal 537

Resimlerde Yaban Hayvanlarının Tasvirleri
Mehmet Üstünipek
Şeyda Üstünipek 553

Üsküdar'daki Mirahur (İmrahor) Camii Haziresi'ndeki
Kadın Mezar Taşlarının Türk-İslam Sanatındaki Yeri
Sahure Yariş 565

Doğukapı-Akyaka-Kars-Sarıkamış-Erzurum
Eski Demiryolu Hattı ve Mimari Yapılanması (III)
Mehmet Yavuz
Ali Yalçın Tavukçu 599

Diyarbakır Hasan Paşa Hanı Restorasyonu Üzerine Gözlemler
Evindar Yeşilbaş 623

Diyarbakır'ın Ergani İlçesinde Tespit Edilen Kültür Varlıkları
İrfan Yıldız 647

Çağdaş Türk Sanatında Öz-Oryantalist Yaklaşımlar
Evren Yılmaz 671

Ayasuluk Tepesi ve St. Jean Anıtı Kazılarında Bulunan
Pişmiş Toprak Hayvan Heykelcikleri
Gülgün Yılmaz 687

Tanzimat Sonrası Türk Kamu Mimarisinin Anadolu Şehirlerinin
Fiziki Yapılarına Tesirleri: Aydın Örneği
Muzaffer Yılmaz 697

Kemah Kalesi Kazısı ve Yazma Eser Buluntuları
Hüseyin Yurttaş
Haldun Özkan
Zerrin Köşklü
Muhammet Lütfü Kındığılı
Yusuf Bilen
Deniz Bulut 715

Sultan II. Abdülhamid'in Marangozluk İlgisi
Ayşe Ersay Yüksel 733

KAYSERİ-DEVELİ'DE BİR KAYA KİLİSESİ[1]

Neslihan BABACAN*

Özet

Kayseri'nin Develi ilçesi ilk çağlara kadar uzanan tarihinde birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Günümüze bu medeniyetlerin tanığı olan birçok eser kalmıştır. Bu bildirinin konusu olan kaya kilisesi de bu eserlerden biridir.

Yapı ilk defa tarafımdan hazırlanan "Kayseri İli Develi İlçesi'nin Bahçebaşı Mahallesi'ndeki Kaya Kilisesi" adındaki yüksek lisans tezi ile bilimsel bir çalışmaya konu edilmiştir. 2012 yılında tamamlanan bu tezde yapı ilk kez araştırılmış, yapının planları, kesitleri ve cepheleri ilk defa tarafımdan çizilmiştir. Bu bildiride kiliseyi tanıtmak ve her geçen gün daha da yıpranan yapıya dikkat çekerek yapının korunmasını sağlamak amaçlanmıştır.

Kilise Kayseri'nin Develi ilçesinde, İlibe Mevkii olarak adlandırılan bölgedeki İlibe Tepesi'nde bulunmaktadır. Kilise doğu-batı doğrultusunda uzanan, bazilikal plan tipinde bir yapıdır. Tamamen kayaya oyma olarak yapılan kilisede geometrik, bitkisel ve figürlü süslemeler bulunmaktadır.

Yapılan araştırmalarda kilisenin adı tespit edilememiştir. Kilisenin çevresinde birçok kayaya oyma yapı bulunması nedeniyle, yapının bir manastır kilisesi olabileceği düşünülmektedir. Yapının inşa kitabesi veya typikonuna dair belge ve bulguya rastlanmadığı için kilisenin tarihlendirilmesiyle ilgili kesin bir yargıya varılamamıştır. Yapının süsleme ve bazı mimari özelliklerinin 19. yy kiliseleriyle olan benzerlikleri, yapının konumu ve bölgedeki nüfus verileri göz önünde bulundurularak yapıya dair bazı olası tarihlendirmeler yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Kayseri, Develi, Kaya Kilisesi, Osmanlı, Hristiyanlık*

A ROCK-CUT CHURCH AT DEVELI OF KAYSERI

Abstract

The town Develi in Kayseri has hosted various civilizations during the course of history dating back to the earliest ages. Many works have survived, all of which are the witness of these civilizations. The rock-cut church, which is the theme of the paper, is one of these artistic works.

This church has been discussed, for the first time, in a scientific study prepared by myself as a master thesis titled with 'The Rock-Cut Church In Bahcebasi Neighbourhood In Develi, Kayseri'. Within the scope of the master thesis, the drawings of plan, cross-section and

[1]Bu bildiri, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Sanat Tarihi Bilim Dalı'nda, Sayın Prof. Dr. Nilay ÇORAĞAN'ın danışmanlığında, tarafımdan hazırlanan "Kayseri İli Develi İlçesi'nin Bahçebaşı Mahallesi'ndeki Kaya Kilisesi" isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

*Doktora öğrencisi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, KAYSERİ
E-posta: neslihanbabacan@hotmail.com.

facade have been all made by me. The main objective of this paper is to introduce the church to the academic circles, and to urge the officials to take some reservation steps on the work which gradually frays day by day.

The church is located at İlibe Hill at the zone called Ilibe Site at Develi of Kayseri. It is arranged in basilical scheme and east-west direction. Some geometric, vegetative and figurative patterns of decoration can be observed at the church, which to have been built as rock-cut.

The title of the church cannot be determined. Because there are many rock-cut places around, the work is estimated to be a church of monastery. Since any document and finding relating with the constructional inscription or typikon is not available, it cannot be offered a precise dating on the church. It is made some probable dating for the church by regarding the similarities with the other churches of 19th century, its location, the demographical data in the region.

Keywords: *Kayseri, Develi, Rock-cut Church, Ottoman, Christianity*

1. Giriş

Kayseri'nin Develi ilçesi ilk çağlara kadar uzanan tarihinde birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Günümüze bu medeniyetlerin tanığı olan birçok eser kalmıştır. Bu bildirinin konusu olan kaya kilisesi de bu eserlerden biridir. Bu bildiri ile birlikte yapı ilk kez bilimsel bir yayına konu edilecek ve yapının plan, kesit ve cephe çizimleri ilk kez yayımlanacaktır. Bu bildiride kiliseyi tanıtmak ve her geçen gün daha da yıpranan yapıya dikkat çekerek yapının korunmasını sağlamak amaçlanmıştır.

2. Konum ve Tarihçe

Yapı, Kayseri'nin Develi ilçesinde bulunmaktadır. Develi, Kayseri il merkezinden 40 km. uzakta[2], Kayseri ile Develi arasında doğal bir sınır olan Erciyes Dağı'nın[3] güneyinde yer almaktadır. Kilise, Develi ilçesindeki Bahçebaşı Mahallesi'nde bulunmaktadır. Yapının bulunduğu yer İlibe Mevkii olarak da adlandırılmaktadır. İlibe'de kaya kilisenin etrafında birçok kaya yapısı bulunmaktadır. Bu kaya yapıları günümüzde çevredeki evlerin kullanımındadır. Hemen hemen her evin kullandığı kayaya oyma bir mekân bulunmaktadır[4].

Karamanlıca bir eser olan Nevşehir Salnamesi'nin Agos Konstantinos başlıklı bölümünde İlibe'den şöyle bahsedilmektedir:

[2]İrfan Birol - Murat Yerlikhan, *Kayseri Salnamesi 2006/2007 Almanak*, Kayseri, 2007, s. 53.
[3]Ahmet Gürlek, *Memleketim Develi*, Ankara, 1975, s. 4.
[4]Kilisenin kuzeyindeki evin sahibi ile 13 Haziran 2011'de Develi'de yapılan mülakatta, evinde biri güvercinlik olarak kullanılan, biri yok olmuş, toplam üç tane kayaya oyma şarap işliği bulunduğunu söylemiştir. Ayrıca toprağın altında kalmış üç tane havuzun olduğunu, kendisinin buraları biraz kazdığı ve buralardan çok büyük boyutlarda kırık küpler çıkardığını fakat daha fazla kazamadığını söylemiştir. Bunun yanı sıra günümüzde Çamlıbel Sokağı olarak adlandırılan yolun altında da kaya yapıları bulunduğunu söylemiştir.

"Karyemizin şark tarafından Develi Dağı eteklerine on dakika uzak İlibe denilen bir mevkide 'Είσοδια τής Θεστόχου'(Eisodia tis Thestokou) namına mevkuf bir monastır vardır. Bu monastırın medheli gayet dar ve karanlık oldıgından girenler ellerinde mum ve eğilmiş olarak epeyice ilerledikden sonra degirmen daşı şeklinde müdevver böyük bir daşa tesaddüf ederler. Bu daşın ortasında bulunan delikden geçdikten sonra geniş bir magaraya girilir. Medhelin sag tarafında bulunan küçücük bir havuza magaranın tabanından gayet berrak su akar ki buna panaya ayazması denilir. Burada ikamet iden Monahos (keşiş) Sulvestros Agio Konstantin Ortodoksos ehalisini teşviki ile bu yerler Haçin'den İlibe'ye muhaceret edenlere verildi. Bunlar yerin daşlarını tecdit itmek istediklerinde burada leyifona, stavros (haç) ve thumıatrıon (buhurdanlık) gibi şeyleri havi mezarlar buldular. Ortodoksoslar Eyisodya yortusunda bu monastırı ziyaret ederler. Hali hazırda Eforya (görev) İoannis Antoniadis (proedros-müdür) Th. Mınıadis (grammateus-katip) I. Iosıfidis ve İordanis İskenderoğlu efendilerden mürekkeptir.

En. Agio Konstantino tı 29 Agusto 1902"[5]

Arşak Alboyacıyan da Kayseri Ermeni Tarihi adlı eserinde Yeğiazaryan'ın anlatmasına dayanarak İlibe'den söz etmiştir[6]. Yazar İlibe'yi köy olarak tanımlamakta ve Haçin Dağı'nın eteklerinde bulunduğunu söylemektedir. Haçın Dağı'nın kuzeyinden dağ zirvesine giden yolun kayalıklarla çevrili olduğunu, her yıl Doğuş bayramında (İsa'nın Doğuşu) gençlerin iki-üç gün önceden dağa çıkarak meşale yaktıklarından bahsetmiştir. İlibe'nin Haçınlı[7] mülteci Ermeniler tarafından inşa edildiğini ve Ermenilerin yüzyıllardır burada yaşadıklarını belirtmiştir. Ayrıca İlibe Köyü'nün tamamının Ermenilerden ibaret olduğunu da belirtmiştir[8].

Hem Nevşehir Salnamesi 1914 hem de Kayseri Ermeni Tarihi adlı eserde İlibe'nin Haçin'den İlibe'ye göç edenlere verildiği söylenmektedir. Haçin'den İlibe'ye Ermeni göçünün ne zaman olduğu bilinmemektedir. 990-1004 yılları arasında Van yöresinden 40.000 civarında Ermeni sürülerek Kayseri ve civarına yerleştirilmiştir. Bu tehcir neticesinde başkenti Sis (Kozan) olan Kilikya Ermeni Krallığı (1080-1375) kurulmuştur[9]. Haçin'den İlibe'ye gelen Ermenilerin bu dönemde geldiği düşünülmektedir. Develi'de 1915 tehcirinden önce yoğun bir Ermeni nüfusu bulunuyordu. 1881/82-1893 nüfus sayımında Develi'nin % 62.79'sini Müslümanlar, % 5.25'ini Rumlar, % 31.27'sini Ermeniler ve % 0.69'unu ise Protestanlar oluşturuyordu[10]. 1914 nüfus sayımında ise Develi nüfusunun % 62.99'unu Müslümanlar, % 4.24'ünü Rumlar, % 31.94'ünü Ermeniler, % 0.004'ünü Ermeni Katolikler ve % 0.82'sini Protestanlar oluşturuyordu[11].

[5]Adem Öger-Oğuz Özdem, *Karamanlıca Bir Eser Nevşehir Salnamesi 1914*, Ankara, 2013, s. 132.
[6]Kitaba ulaşmamı sağlayan Sayın Sarkis Seropyan'a ve yazıları Ermeniceden Türkçeye tercüme eden Sayın Doç. Dr. Gaffar Çakmaklı (Mehdiyev)'e çok teşekkür ederim.
[7]Haçın günümüzde Adana'nın Saimbeyli ilçesidir ve Develi'nin güney komşusudur.
[8]Arşak Alboyacıyan, *Kayseri Ermenileri Tarihi*, C. 1, Kahire, 1937, s. 831-833.
[9]Kadir Özdamarlar, *Develi ve Yöresinin Folklor Halk Edebiyatı ve Etnografyası*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kayseri, 1997, s. 13-14.
[10]Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830- 1914 Demografik ve Sosyal Özellikleri*, (Çev. Bahar Tırnakcı), İstanbul, 2003, s. 166-167.
[11]Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 224-225.

İlibe Mevkii'nin bulunduğu Bahçebaşı Mahallesi 1900-1970 arasında kurulmuştur[12]. Kilise günümüzde yerleşim alanı içerisinde konutların arasında yer almaktadır.

Yapı, 31.01.2007'de Kayseri Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından 716 numaralı kararla tescil edilmiştir. Yapının mülkiyeti Develi Belediyesi'ne aittir. Kilisenin kitabesi bulunmamaktadır. Yapıda yapılan incelemeler sırasında kilisenin duvarlarında grafiti niteliğinde birçok yazıya rastlanmıştır. Bu yazılardan on dokuz tanesi Ermenice, iki tanesi de Osmanlıcadır. Apsis bölümünde yoğunlaşan ve tarih bilgisi de içeren bu yazılarda görülen en erken tarih 1910, en geç tarih ise 1939 yılıdır. Duvar yazılarının kiliseyi ziyaret etmek amacıyla gelen kişiler tarafından yazıldığı düşünülmektedir.

Kilise İlibe Tepesi'nin batı yüzünün eteklerinde, eğimli bir arazide doğu-batı doğrultusunda konumlanmıştır (Fotoğraf 1). Yapının batısında Çamlıbel Sokağı bulunmaktadır. Bu sokağa çevredeki evleri bağlayan toprak yol ise yapıyı batısından ve kuzeyinden çevrelemektedir. Eğimli araziye yapılan kilisenin doğu ve kuzey yönleri ile güneyinin bir bölümü yamaca yaslandığı için yapının batı ve güney cephesi olmak üzere iki cephesi bulunmaktadır.

3. Mimari Özellikler

Yapıya batı cephesinin ekseninde yer alan açıklıktan geçilerek girilmektedir. Kilise tamamen kayaya oyma olarak yapılmıştır. Doğu-batı doğrultusunda uzanan yapı bazilikal plan tipindedir (Çizim 1). Yapının içten içe boyutları 15.22 x 21.07 m. dir.

Yapının kayaya oyma üç apsisi bulunmaktadır. Ana apsis merkezi içeride yarım daire planlı, yan apsisler ise merkezi dışarıda yarım daire planlıdır. Ana apsis ile yan apsisler arasında kayaya oyma plastırlar bulunmaktadır. Ana apsis yan apsislerden daha geniş ve yüksektir. Ana apsisin doğu duvarı ekseninde, apsis arkasına doğru genişleyen kayaya oyma büyük bir niş bulunmaktadır. Bu nişin içinde dört niş daha yer almaktadır. Ayrıca ana apsisin güney duvarında bir tane, kuzey duvarında iki tane niş bulunmaktadır. Güney ve kuzey apsisin doğu duvarlarının eksenlerinde birer tane niş bulunmaktadır. Apsislerin her biri kayaya oyma yarım kubbe ile örtülüdür (Fotoğraf 2).

Kuzey-güney doğrultusunda uzanan bema dikdörtgen planlıdır. Bemanın güney duvarında kilisenin güneyinde yer alan mekâna geçişi sağlayan ama günümüzde taşlarla örülerek kapatılmış bir açıklık bulunmaktadır, bu açıklık naosa doğru devam etmektedir. Açıklığın bema bölümündeki kısmı, yuvarlak kemerli bir açıklığa benzemektedir; bu kısım batıya doğru kıvrılarak devam etmektedir. Kilise ile kilisenin güneyinde bulunan B mekânı arasındaki bağlantı, açıklıktan geçildikten sonra muhtemelen bir merdivenle sağlanmaktaydı; ancak bu bölüm moloz taşlarla ve kumla doldurulduğu için bağlantı şekli kesin olarak bilinememektedir. Gerçek durum bu iki mekân arasına eklenen malzemeler kaldırıldıktan sonra anlaşılabilecektir

[12]Harun Tunçel, *Develi İlçesinin Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1994, s. 91.

(Fotoğraf 3). Bemada bulunan sütunlar zeminden sütun başlığı seviyesine kadar yok olmuştur; sütunlardan günümüze iki adet sütun başlığı kalmıştır. Apsisler arasında bulunan plastırlarla bemada bulunan sütun başlıkları birbirine bema üzerinde kemerlerle bağlanmaktadır. Apsisleri örten kayaya oyma üç yarım kubbe bemanın da üst örtüsüdür.

Naos batıdan doğuya doğru genişleyen yamuk şeklindedir. Naosun güney duvarında, eksenin doğusunda, daha önce sözü edilen, kilisenin güneyindeki B mekânına geçişi sağlayan ama günümüzde taşlarla örülerek kapatılmış, bir açıklık vardır. Naosun kuzey duvarında, eksenin doğusunda ise bir niş bulunmaktadır (Fotoğraf 4). Naosta bulunan sütunlar, zeminden sütun başlığı seviyesine kadar yok olmuştur. Sütunlardan günümüze her sırada iki sütun başlığı olmak üzere, iki sıra kayaya oyma sütun başlığı kalmıştır. Sütun başlıklarından anlaşıldığı kadarıyla naos her sırada iki sütun olmak üzere, iki sıra sütunla üç nefe ayrılmaktaydı. Üç nefe ayrılmış naosta orta nef yan neflerden daha geniş ve yüksektir (Çizim 2). İmpost başlık şeklinde olan sütun başlıklarındaki kalıntılara bakılarak, yok olmuş sütunların yuvarlak kesitli olduğu düşünülmektedir. Sütun başlıkları kuzey-güney doğrultusunda birbirlerine ve duvarlara kemerlerle bağlanmaktadır. Naosun kayaya oyma olan kuzey ve güney duvarları aşağıdan yukarıya doğru içbükey olarak şekillendirilmiştir (Fotoğraf 2).

Orta nefin doğu bölümünün üst örtüsü yıkılmış, geriye dikdörtgen şeklinde bir bölüm kalmıştır. Bu dikdörtgen bölüm sütun başlıklarının üzerine tam olarak oturmamaktadır. Güney ve kuzey nefin doğu bölümleri yarım tonoza benzer kayaya oyma örtülülerle ile örtülüdür. Orta nefin orta bölümü kayaya oyma kubbe ile örtülüdür. Kubbe doğuda iki serbest sütun başlığına oturmaktadır, batıda ise kubbenin oturabileceği herhangi bir sütun ya da sütun başlığı bulunmamaktadır. Kubbe doğuda kayaya oyma iki sütun başlığını birbirine bağlayan kayaya oyma kemer üzerinde, güney, batı ve kuzeyde ise kayaya oyma tonozlar üzerinde yükselmektedir. Kubbeye geçiş pandantiflerle sağlanmaktadır. Kasnak üzerinde yükselen kayaya oyma kubbe, kasnaktan daha geniştir. Kubbenin doğu yüzünde ve tepesinde birer açıklık bulunmaktadır (Çizim 3 ve 4). Orta nefin batı bölümü doğu-batı doğrultusunda uzanan kayaya oyma beşik tonoz ile örtülüdür. Kubbenin batısında doğu-batı doğrultusunda, kuzey ve güneyinde ise kuzey-güney doğrultusunda kayaya oyma beşik tonozlar bulunmakta, böylece üst örtüde merkezde kubbenin yer aldığı üç kollu bir haç oluşmaktadır. Güney ve kuzey nefin batı bölümü ise doğu-batı doğrultusunda uzanan kayaya oyma tonozlarla örtülüdür.

Kuzey-güney doğrultusunda uzanan narteks düzensiz şekillidir. Narteksin kuzey ve güney duvarları, naos duvarlarının hizasına göre, kuzey ve güney yönlerinde dışa taşkındır. Narteks bölümü zemindeki kot farkı ve üst örtü farklılığıyla üç bölüme ayrılmaktadır (Fotoğraf 5).

Narteksin güney bölümünün zemini naos ve narteksin orta bölümünün zemin seviyesinden daha yüksektedir. Narteksin güney bölümünün zemininde, eksenin batısında, narteksin orta bölümüne doğu çıkıntı yapan ve sütun kaidesi olduğu düşünülen yuvarlak planlı, kayaya oyma bir yer bulunmaktadır. Bu yerin batısında iki basamaklı merdivene benzeyen kademeli bir bölüm yer almaktadır. Narteksin güney bölümünün doğu ve güney duvarlarında

birer tane niş yer almaktadır. Güney duvarındaki nişin yanında içi taşlarla doldurularak kapatılmış bir açıklık bulunmaktadır[13]. Narteksin güney bölümünün güneybatısında yuvarlak kemerli, düzensiz şekilli bir açıklık bulunmaktadır. Günümüzde bu açıklık moloz taş duvarla kısmi olarak kapatılmıştır. Narteksin güney bölümünün üst örtüsü yıkılmıştır. Günümüzde üst örtünün yerinde yarım beşik tonoz şeklinde bir boşluk bulunmaktadır.

Narteksin orta bölümünün zemini narteksin güney ve kuzey bölümünün zemin seviyesi ile naosun zemin seviyesinden daha aşağıdadır. Narteksin orta bölümünün batı duvarı ekseninde giriş açıklığı bulunmaktadır. Narteksin orta bölümü üst örtü farklılaşmasıyla iki bölüme ayrılmaktadır. Narteksin orta bölümünün doğuda kalan kısmının üst örtüsü yıkılmıştır. Üst örtüden geriye kalan yuvarlak bölüm kuzeydoğuda ve güneydoğuda sütunları yıkılmış kayaya oyma sütun başlıklarına, kuzeybatıda kayaya oyma bir sütuna oturmaktadır; güneydoğuda ise sütun ya da sütun başlığı bulunmamaktadır. Narteksin orta bölümünün batıda kalan kısmının üst örtüsü ise düz olarak şekillendirilmiştir. Bu örtünün kuzeyinde düzensiz şekilli bir boşluk bulunmaktadır.

Narteksin kuzey bölümü zemindeki kot farkı, doğu duvarından batıya doğru çıkıntı yapan kayaya oyma duvar ve üst örtü farklılığıyla güney ve kuzey kısım olmak üzere iki bölüme ayrılmaktadır. Güney kısım doğuda naos, güneyde narteksin orta bölümü, batıda narteksin batı duvarı, kuzeyde ise narteksin kuzey bölümünü ikiye ayıran duvar ile sınırlanan düzensiz şekilli kısımdır. Bu kısmın zemini narteksin orta bölümünün zemin seviyesi ile naosun zemin seviyesinden daha yüksektedir. Narteksin orta bölümünden bu kısma dört basamaklı bir merdivenden çıkılarak ve yuvarlak kemerli bir açıklıktan geçilerek girilmektedir. Bu açıklığın doğusunda kayaya oyma bir sütun bulunmaktadır. Yapının tek sütunu olan bu kayaya oyma, yuvarlak sütunun alt bölümü kaide gibi şekillendirilmiştir. Aşağıdan yukarıya doğru genişleyen sütun başlığının batı yüzünde altı adet yuvarlak profilli silme bulunmaktadır. Sütunun doğu yüzünde bir niş yer almaktadır. Sütunun doğusunda, yapıya sonradan eklenmiş, taş bir duvar bulunmaktadır[14]. Güney kısmın doğu duvarında bir niş bulunmaktadır. Narteksin kuzey bölümünün güney kısmının üst örtüsü düz olarak şekillendirilmiştir. Narteksin kuzey bölümünü ikiye ayıran kayaya oyma duvarın yanındaki açıklıktan kuzey kısma geçilmektedir. Kuzey kısmın zemini güney kısmının zemin seviyesinden daha yüksektedir. Bu kısmın kuzeydoğusu konik olarak şekillendirilmiştir. Narteksin kuzey bölümünün kuzey kısmının doğu ve batı duvarında birer tane, kuzeydoğu duvarında ise dört tane niş bulunmaktadır. Bu kısmın üst örtüsü düz olarak şekillendirilmiştir, üst örtünün kuzey batısında yaklaşık olarak yuvarlak bir boşluk yer almaktadır. Ayrıca kuzeydoğudaki dairesel bölümün üst örtüsünün yerinde de günümüzde yuvarlak bir boşluk bulunmaktadır.

[13]Kilisenin tescil edilmeden önceki sahibi ile 27 Haziran 2010'da, Develi'deki evinde yapılan mülakatta kendisi buraya girdiğini, çok dar olan bu oyuk biraz ileride kumlarla ve taşlarla kapatıldığı için daha fazla ilerleyemediğini ve büyüklerinden bu bölgedeki evlerin yer altındaki geçitlerle birbirlerine bağlı olduğunu duyduğunu söylemiştir.
[14]Kilisenin kuzeyindeki evin sahibi ile 13 Haziran 2011'de Develi'de yapılan mülakatta, yaklaşık 30 sene önce yaşlı bir kadının narteksin kuzey bölümünün etrafına duvar örüp burada yaşadığı, günümüzdeki duvar kalıntısının ise bu kullanımdan kalma olduğu öğrenilmiştir.

Kilisenin narteksinin kuzey bölümünün altında kayaya oyma bir mekân bulunmaktadır. Bu mekâna A mekânı denilecektir. A mekânının girişi kilisenin girişinden farklıdır ve A mekânının giriş zemini, kilisenin giriş zemininden daha aşağıdadır. Çevresinden daha alt kotta yer alan A mekânının giriş bölümünün etrafına istinat duvarı örülmüştür. Kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan A mekânı dikdörtgen planlıdır. Bu mekâna güneybatı duvarında bulunan kapıdan girilmektedir. Mekânın kuzeydoğu duvarı içbükey olarak şekillendirilmiştir. A mekânının güneydoğu duvarında, eksenin güneybatısında iki tane, kuzeybatı duvarında üç tane niş bulunmaktadır. A mekânı kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan kayaya oyma tonozla örtülüdür. Üst örtünün doğu bölümünde çökme meydana gelmiştir. Bu çökme sonucunda oluşan düzensiz şekilli boşluk aracılığıyla kilisenin narteksinin kuzey bölümü ile görsel bağlantı sağlanmaktadır (Çizim 5 ve 6).

Kilisenin güneyinde, +1.56 kodunda, naosun güney duvarına bitişik olarak yapılmış kayaya oyma bir mekân bulunmaktadır. Bu mekâna B mekânı denilecektir. B mekânına güneybatı duvarında bulunan kapıdan girilmektedir. Doğu-batı doğrultusunda uzanan düzensiz şekilli B mekânı, batıdan doğuya doğru daralmaktadır. B mekânının doğu duvarı bir apsis gibi içbükey olarak şekillendirilmiştir. Bu bölümün zemini B mekânının zemininden 0,21 m. daha aşağıdadır. B mekânının kuzeydoğu bölümünde yer alan moloz taş duvar B mekânı ile kilisenin bağlantısını sağlayan açıklığı kapatmak için sonradan örülmüştür; çünkü B mekânı günümüzde kilisenin güneyinde yer alan evin özel mülkiyetidir ve bu evin deposu olarak kullanılmaktadır. B mekânının doğu ve güney duvarlarında birer niş bulunmaktadır. B mekânı doğu-batı doğrultusunda uzanan kayaya oyma tonozla örtülüdür. Üst örtünün batı kısmında elips şeklinde bir oyuk bulunmaktadır (Çizim 7).

Eğimli bir araziye kayaya oyma olarak yapılan yapının yalnızca batı cephesi ve güney cephesi bulunmaktadır. Batı cephesinin ekseninde, yapının girişi olan açıklık; güneybatısında ise duvarla kısmi olarak kapatılmış bir başka açıklık bulunmaktadır. Giriş açıklığının kuzey ve güney kısımlarının kırılmış olduğu ve bu kısımlar kırılmadan önce girişin dikdörtgen şeklinde olabileceği düşünülmektedir. Giriş açıklığının kuzey kısmında kayaya oyma, yuvarlak planlı ve sütun kaidesi olduğu düşünülen bir kalıntı bulunmaktadır. Yapının kayaya oyma güney cephesi oldukça sadedir. Güney cephesinin doğu bölümünde narteksin güney bölümünün yıkılan üst örtüsünün yerinde kalan boşluk görülmektedir (Çizim 8).

Yapıda bitkisel, geometrik ve figürlü süslemeler bulunmaktadır. Bu süslemeler sütun başlığı, niş, kemer ve üst örtülerde görülmektedir. Süslemelerde yumurta akı, açık ve koyu gri, kiremit rengi, sarı, turuncu, kırmızı, mavi, yeşil ve siyah renkler kullanılmıştır. Ana apsisi örten yarım kubbenin güney kısmında, silmenin üzerinde, karşılıklı olarak yerleştirilmiş C şeklindeki iki kıvrık dal ve bu dalların arasında yer alan palmet motiflerinden oluşan bir süsleme bulunmaktadır. Uçları spiral şeklinde olan kıvrık dalların gövdelerinden kıvrık yapraklar çıkmaktadır. İki kıvrık dalın arasında üç tane palmet motifi yer almaktadır. Süslemenin bütününe gölgelendirme yapılarak süslemeye derinlik verilmiştir. Bu bitkisel süslemenin silme üzerinde yan yana tekrar ettiği ve tekrar eden süslemelerin arasında, alt alta sıralanmış, kiremit rengi

palmet motiflerinin yer aldığı anlaşılmaktadır. Ana apsisin yarım kubbesinin güney kısmının üst tarafında bitkisel süsleme kalıntıları bulunmaktadır (Fotoğraf 6). Ana apsisin yarım kubbesinin ekseninde bir hat üzerinde alt alta sıralanan kiremit rengi palmet motifleri bulunmaktadır.

Orta nefin batı bölümünü örten beşik tonozun iç yüzeyinde bitkisel süsleme kalıntıları yer almaktadır. Tonozun kuzey kemerinin üzerinde, kemer eğriliğine paralel şekilde uzanan bir dal üzerinde ince, uzun yapraklar çift yönlü olarak sıralanmaktadır. Bu dal üzerinde yer alan yürek şeklindeki bordo renkli kurdele iki yana kıvrımlı olarak inmektedir (Fotoğraf 7). Tonozun güneydeki kemerinin üzerinde, batısındaki kemerin ise iç yüzeyinde kemere paralel olarak uzanan dallardan ince, uzun yapraklar çıkmaktadır. Tonozun ekseninde bulunan kıvrık dallardan ise üzümlerle asma yaprakları çıkmaktadır. Tonozda eksenin hem kuzeyinde hem de güneyinde, muhtemelen birbirinin devamı olan, çubuklar bulunmaktadır. Çubuklarda turuncu ve kırmızı renkler ardı ardına kullanılmış ve bu renklerin arasına siyah şeritler yapılmıştır. Bu çubuklardan eksenin kuzeyindeki çubuğun ucunda turuncu renkli bir kurdele, eksenin güneyindeki çubuğun ucunda ise sarı ve kırmızı renkli, spiral şeklinde bir süsleme bulunmaktadır. Tonozun orta bölümünde de dallardan çıkan yapraklar bulunmaktadır.

Kubbenin iç yüzeyinin güney kısmında dalların iki yanına sıralanmış ince, uzun yapraklar bulunmaktadır. Bu yapraklardan başka ortası açık yeşil, kenarları koyu yeşil renkte olan daha büyük yapraklar da vardır. Ayrıca turuncu ve kırmızı renkli bir kurdele dalgalanarak kubbenin iç yüzeyini çevrelemektedir. Kubbe kasnağının alt kısmında turuncu ve bordo renkli perde motifleri yer almaktadır (Fotoğraf 8).

Naosun kuzey duvarındaki nişin kemerinin üzerinde kemer eğriliğini takip eden iç içe geçmiş, mavi ve gri renkte kıvrık dallar bulunmaktadır. Batıdaki kıvrık dalın uç kısmında, etrafına gölgelendirme yapılmış, beş parçalı asma yaprağı görülmektedir (Fotoğraf 4). Kilisenin kuzey duvarındaki nişi örten yarım kubbenin iç yüzeyinin tepe noktasında daire içinde haç bulunmakta ve bu haçın her bir kolunun arasında yaprak motifi yer almaktadır.

Ana apsis kemer karnının kuzey ve güney kısımlarında, kuzey ve güney nefin orta bölümünü örten tonozlarda mermer taklidi boyamalar görülmektedir. Mermer taklidi boyamalarda perspektif kullanılmıştır.

Doğudan itibaren ilk sıradaki sütun başlıklarından güneyde olan sütun başlığının batı ve kuzey yüzünde boya ile yapılmış volüt kalıntıları bulunmaktadır.

Kubbe kasnağının üst kısmında üçgenler, onun üzerinde de kareler ritmik olarak yan yana sıralanmaktadır.

Kubbeye geçişi sağlayan kayaya oyma pandantiflerin her birinde dört kanatlı kerubim figürü bulunmaktadır. Yumurta akı rengindeki zemin üzerine yapılan kerubim figürlerinde yeşil ve siyah renkler kullanılmış, kerubimlerin kanatlarında gölgelendirme yapılmıştır. Yüzleri yıpranmış kerubimlerin başlarının etrafında sarı renkli haleler bulunmaktadır. Kerubim figürleri siyah bir bordürle çevrelenmiştir (Fotoğraf 9).

4. Değerlendirme

Develi'nin Bahçebaşı Mahallesi'ndeki kaya kilisesi bazilikal plan tipindedir. Yapının orta nefinin orta bölümünde kayaya oyma kubbe bulunmasına rağmen kubbe iç mekâna hakim, büyük bir kubbe olmadığı için yapı kubbeli bazilika plan tipinde değildir. Kubbenin kuzey ve güneyinde kuzey-güney doğrultusunda, batısında doğu-batı doğrultusunda beşik tonozların yer alması sebebiyle yapı Kapalı Yunan Haçı plan tipini de andırmaktadır.

Develi'nin Bahçebaşı Mahallesi'ndeki kilise tamamen kayaya oyma bir yapıdır; fakat mimari açıdan kendisine benzeyen tamamen kayaya oyma yapı bulunmadığı için yapının mimarisi ve süslemesi açısından benzerlik gösterdiği 18. ve 19. yy kâgir kiliselerle ve bir kısmı kâgir, bir kısmı kayaya oyma olan kiliselerle karşılaştırılacaktır[15].

İncelenen yapılar içinde Balagesi'deki Surp Haç Kilisesi'nin doğu, güney ve batısı[16], Derevenk'teki Surp Toros Kilisesi'nin doğu, güney ve kuzeyi[17], Efkere'deki Surp Stepanos Kilisesi'nin doğusu[18], Güzelköy'de bulunan Surp Toros Kilisesi'nin doğu ve kuzeyi[19], Taksiarhis Kilisesi'nin doğusu[20] ile Sıvışlı Kilise'nin bir kısmı[21] kayaya oymadır.

Develi'nin Bahçebaşı Mahallesi'ndeki kaya kilisesinin içten içe boyutları 15.22x21.07 m.'dir. Efkere'deki Surp Stepanos Kilisesi[22], Agios Teodoros Kilisesi[23] ve Derinkuyu Başmelekler Kilisesi[24] ve Özlüce On İki Havari Kilisesi[25] Develi'nin Bahçebaşı Mahallesi'ndeki kaya kilisesine en yakın boyutlardaki kiliselerdir.

Kaya kilisesinde vaftiz töreninin nerede yapıldığı bilinmemektedir. Surp Asdvadzadzin Kilisesi[26] ve Eskişehir-Sivrihisar Ermeni Kilisesi'nin[27] kuzeyinde vaftizhane yer almaktadır. Agia Triada Kilisesi'nin bemanın kuzey duvarında vaftiz kurnası olarak kullanıldığı düşünülen bir niş bulunmaktadır[28]. Ayrıca Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nin kuzey duvarında vaftiz yeri

[15]Develi'nin Bahçebaşı Mahallesi'ndeki kaya kilisesinde orta nefin orta bölümünü örten kayaya oyma kubbe iki serbest destek üzerinde yükselmektedir. Nevşehir'in merkez ilçesine bağlı Göreme Beldesi'nde Çarıklı Kilise ve H. Barbara Kilisesi iki serbest destekli Kapalı Yunan Haçı planına sahip kayaya oyma kiliselerdir; fakat kiliselerin diğer mimari özellikleri konumuz olan yapıya benzemediği için ve bu kiliseler Bizans dönemine tarihlendiği için değerlendirme kapsamına alınmamıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Yıldız Ötüken, *Göreme,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987, s. 23-24, 48, 50-54.

[16]Güner Sağır, *Kayseri İl Merkezindeki Surp Krikor Lusavoriç ve Surp Asvadzadin Ermeni Kiliseleri,* Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2000, s. 128.

[17]Sağır, *Kayseri İl Merkezindeki*, s. 132.

[18]Sağır, *Kayseri İl Merkezindeki*, s. 121.

[19]Sağır, *Kayseri İl Merkezindeki*, s. 146.

[20]Sağır, *Kayseri İl Merkezindeki*, s. 158.

[21]M. Sacit Pekak, "Güzelyurt'ta (Gelveri) Bulunan Bizans / Post-Bizans Dönemi Kiliseleri 2", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi,* C. 11, Sy. 1-2, Aralık 1994, s. 179.

[22]Sağır, *Kayseri İl Merkezindeki*, s. 185.

[23]Fügen İlter, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Dönemi Mimarlığında, Kayseri Yöresi Hıristiyan Yapıları Germir ve Endüllük Kiliseleri", *Belleten*, C. 52, Sy. 205, 1988, s. 1671.

[24]M. Sacit Pekak, "Kappadokya'da Post-Bizans Dönemi Dini Mimarisi 1: Nevşehir ve Çevresi", *XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. 1, Ankara, 1998, s. 12.

[25]Pekak, "Kappadokya'da Post-Bizans Dönemi", s. 14.

[26]Şeyda Güngör Açıkgöz, *Kayseri ve Çevresindeki 19. Yüzyıl Kiliseleri ve Korunmaları İçin Öneriler*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2007 s. 143.

[27]Fügen İlter, "19. Yüzyıl İç Anadolu Azınlık Yapıları Üzerine Gözlem ve Değerlendirmeler", *XII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. 3, Ankara, 1999, s. 1063.

[28]Güngör Açıkgöz, *Kayseri ve Çevresindeki 19. Yüzyıl Kiliseleri,* s. 71.

bulunmaktadır[29]. Ayrıca İstanbul Ermeni kiliselerinde de vaftizhane ana mekânın kuzeyinde yer almaktadır[30]. Develi'nin Bahçebaşı Mahallesi'ndeki kaya kilisesinde naosun kuzey duvarında, eksenin doğusunda zemini çukurlaştırılmış, etrafında bitkisel ve geometrik süsleme bulunan bir niş bulunmaktadır. Bu nişin özelliklerinin diğer nişlerinkinden farklı olması ve konumu nedeniyle vaftiz kurnası olarak kullanılan niş olabileceği düşünülmektedir (Fotoğraf 4).
Ağırnas'taki Agios Prokopios Kilisesi[31] ve Endürlük'teki Agia Triada Kilisei[32] neflerin sütunlarla ayrılması ve sütunlar birbirlerine kemerlerle bağlanması bakımından kaya kilisesi ile benzeşmektedir.

Kaya kilisesinde orta nefin orta bölümü kayaya oyma kubbe ile örtülüdür. Yanartaş Manastır Kilisesi[33], Panagia Kimisis-tis Theotoku Kilisesi[34], Talas'taki Panagia Kilisesi[35], Taksiarhis Kilisesi[36], Derinkuyu Başmelekler Kilisesi[37], Yeni Cami / H. Georgios Kilisesi[38] ve Sıvışlı Kilise'nin[39] orta nefinin orta bölümü kubbe ile örtülüdü. Agia Triada [40], Agios Teodoros Kilisesi [41], Surp Asdvadzadzin Kilisesi[42], Agios İoannis Manastır Kilisesi [43], Derinkuyu Aziz Theodoros Trion Kilisesi[44], Gülşehir İlçesi'ndeki Martir Dimitrius Kilisesi[45] ve Eskişehir-Sivrihisar Ermeni Kilisesi'nin[46] ise orta nefinde doğuya kaydırılmış bir kubbe bulunmaktadır.

Kaya kilisesinde kubbenin kuzey ve güneyinde kuzey-güney doğrultusunda, batısında doğu-batı doğrultusunda kayaya oyma beşik tonozlar yer almaktadır. Agia Triada Kilisesi[47], Talas'taki Panagia Kilisesi[48] ve Sıvışlı Kilise[49] ile bu yönlerden benzerlik göstermektedir.

Kaya kilisesinin orta nefinin doğu bölümünün üst örtüsü yıkılmış, geriye dikdörtgen bir bölüm kalmıştır. Bu bölüm doğu ve batıda kayaya oyma kemerler üzerinde yükselmektedir. Orta nefin orta bölümünün üst örtüsü olan kubbenin kuzey ve güneyinde kuzey-güney doğrultusunda, batısında doğu-batı doğrultusunda beşik tonozların bulunmasıyla üst örtüde ortada kubbenin

[29]Anonim, *Kayseri ve S. Krikor Lusavoriç Kilisesi*, İstanbul, 1986, s. 108.
[30]Teni Batar, *İstanbul Ermeni Kiliseleri Üzerine Bir Araştırma Ve Narlıkapı Surp Hovhannes Ermeni Kilisesi (Eski Narlıkapı Ermeni Hastanesi)*, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007, s. 44.
[31]Özlem Tanış, *Germir Kiliseleri ve Panagia "Kımısıs-tıs Theotoku" Kilisesinin Günümüz Koşullarında Değerlendirilmesi*, Mimar Sinan Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006, s. 73.
[32]İlter, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Dönemi Mimarlığında, Kayseri", s. 1678.
[33]Güngör Açıkgöz, *Kayseri ve Çevresindeki 19. Yüzyıl Kiliseleri*, s. 56.
[34]Tanış, *Germir Kiliseleri,* s. 162.
[35]Güngör Açıkgöz, *Kayseri ve Çevresindeki 19. Yüzyıl Kiliseleri*, s. 117.
[36]Güngör Açıkgöz, *Kayseri ve Çevresindeki 19. Yüzyıl Kiliseleri,* s.120.
[37]Pekak, "Kappadokya'da Post-Bizans Dönemi", s. 12.
[38]M. Sacit Pekak, "Aksaray Çevresi Osmanlı Dönemi Hıristiyan Kiliseleri", *XVIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. 1, İzmir, 2001, s. 64.
[39]Pekak, "Güzelyurt'ta (Gelveri) Bulunan", s. 180.
[40]Ayşe Uyan, *Kayseri Talas Endürlük Kilisesi Restorasyonu,* Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008, s. 29.
[41]Güngör Açıkgöz, *Kayseri ve Çevresindeki 19. Yüzyıl Kiliseleri,* s. 102.
[42]Sağır, *Kayseri İl Merkezindeki*, s. 92.
[43]Güngör Açıkgöz, *Kayseri ve Çevresindeki 19. Yüzyıl Kiliseleri,* s. 106
[44]Pekak, "Kappadokya'da Post-Bizans Dönemi", s. 9.
[45]Pekak, "Kappadokya'da Post-Bizans Dönemi", s. 19.
[46]İlter, "19. Yüzyıl İç Anadolu Azınlık Yapıları", s. 1063.
[47]Uyan, *Kayseri Talas,* s. 29.
[48]Güngör Açıkgöz, *Kayseri ve Çevresindeki 19. Yüzyıl Kiliseleri,* s. 117.
[49]Pekak, "Güzelyurt'ta (Gelveri) Bulunan", s. 180.

bulunduğu üç kollu bir haç oluşmuştur; bu yüzden kubbenin doğusundaki yıkılmış üst örtünün haçın dördüncü kolunu oluşturan doğu-batı doğrultusunda bir beşik tonoz olabileceği akla gelmektedir. Ancak kubbenin kuzey, güney ve batısında yer alan tonozlar aynı yükseklikte ve yaklaşık aynı boyutlardadır; yıkılmış üst örtünün yerinde kalan bölüm ise en ve boy olarak tonozların yaklaşık iki katıdır. Ayrıca kubbenin doğusundaki yıkılmış üst örtünün başlangıç seviyesi, en alt seviyede kalan izlere bakılarak, tonoz başlangıç seviyesinden 1.92 m. yüksektedir. Bu yüzden kubbenin doğusundaki yıkılmış üst örtünün haçın dördüncü kolu olabilecek bir tonoz olmadığı düşünülmektedir. Develi'deki Surp Toros Kilisesi[50] ve Niğde Küçükköy Köyü'ndeki Yapı VI'nın[51] orta nefinin tamamen kubbelere örtülü olması yıkılmış üst örtünün de kubbe olabileceği fikrini akla getirmektedir; ancak üst örtüden geriye kalan dikdörtgen boşluğun köşelerinde kubbeye geçiş elemanı olabilecek herhangi bir kalıntı bulunmamaktadır.

Kaya kilisesinde ana apsisinin doğu duvarında apsis arkasına doğru genişleyen büyük bir niş bulunmaktadır. Bu nişin içinde dört tane daha niş bulunmaktadır. Efkere'deki Surp Stepanos Kilisesi'nde apsisin kuzey duvarından[52], Tavlusun'daki Surp Toros Kilisesi'nd apsisinin batı duvarından[53]; Panagia Kimisis-tis Theotoku Kilisesi'nin[54] ve Taksiarhis Kilisesi'nin kuzey apsisinden geçilen mekânlar bulunmaktadır[55]. Efkere'deki Surp Stepanos Kilisesi[56] ile Tavlusun'daki Surp Toros Kilisesi'de[57] apsisin arkasında yer alan mekân prothesis işlevi görmektedir. İstanbul Ermeni kiliselerinde apsis arkasında rahip odası ve hazine odası olarak kullanılan iki oda bulunmaktadır[58]. Develi'deki kaya kilisesinde apsisin arkasına doğru uzanan büyük nişin kutsal bölüm olan apsiste bulunması ve içinde birden fazla niş bulundurması sebebiyle bu bölümün kilisenin kutsal eşyalarının konulduğu yerler olduğu düşünülmektedir.

Kaya kilisesinde narteksin orta bölümünün zemin seviyesi narteksin kuzey ve güney bölümünün zemin seviyesinden daha aşağıdadır. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nde de aynı durum söz konusudur[59]. İstanbul Ermeni kiliselerinde narteksin orta bölümü narteksin kuzey ve güney bölümünden daha alt kottadır ve bu yönüyle kaya kilisesi ile benzerlik göstermektedirler[60].

Kaya kilisesinin güneyinde kilise ile bağlantılı bir mekân bulunmaktadır. Balagesi'deki Surp Haç Kilisesi'nin güneyinde naosla[61], Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nin güneyinde ise

[50]Güngör Açıkgöz, *Kayseri ve Çevresindeki 19. Yüzyıl Kiliseleri,* s. 130.
[51]Ebru Parman, "Niğde Çevresi Araştırmaları", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 5, Sy. 2, Aralık 1988, s. 144.
[52]Sağır, *Kayseri İl Merkezindeki,* s. 121.
[53]Sağır, *Kayseri İl Merkezindeki*, s. 111.
[54]Tanış, *Germir Kiliseleri*, s. 151.
[55]Sağır, *Kayseri İl Merkezindeki*, s. 158.
[56]Güngör Açıkgöz, *Kayseri ve Çevresindeki 19. Yüzyıl Kiliseleri,* s. 62.
[57]Güngör Açıkgöz, *Kayseri ve Çevresindeki 19. Yüzyıl Kiliseleri,* s. 43.
[58]Batar, *İstanbul Ermeni Kiliseleri,* s. 44.
[59]Tanış, *Germir Kiliseleri*, s. 79.
[60]Ayrıntılı bilgi için bk. Batar, *İstanbul Ermeni Kiliseleri.* ; Selinda Sümer, *İstanbul Ortodoks Ermeni Kiliselerinde Vaftiz Mekânları*, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006.
[61]Sağır, *Kayseri İl Merkezindeki,* s. 127.

güneybatı köşe odası ile bağlantılı[62] birer mekân bulunmaktadır. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan Tavlusun'daki Surp Toros Kilisesi'nin ise doğusunda naosla bağlantılı bir mekân vardır[63]. Efkere'deki Surp Stepanos Kilisesi[64], Germir'deki Surp Stepanos Kilisesi[65] ve Eskişehir-Sivrihisar Ermeni Kilisesi'nin[66] hem kuzey hem de güneyinde kilise ile bağlantılı mekânlar bulunmaktadır. İstanbul Ermeni kiliselerinde güneydeki mekânlar muganni odası olarak kullanılmaktadır[67]. Develi'deki kaya kilisesinin güneyinde yer alan mekân bema ile bağlantılı olduğu için muganni odası, rahiplerin soyunma odası, apsis bulundurduğu ve batıda başka bir kapısı bulunduğu için de şapel olabilir.

Develi'deki kaya kilisesin süslemeleri incelenen kiliseler ile benzerlik göstermektedir. Agia Triada Kilisesi'ndeki perde motifi[68] (Fotoğraf 10), Tavlusun Surp Toros Kilisesi'ndeki kıvrık dallar ile perde motifi[69] ve Balagesi Surp Haç Kilisesi'ndeki serafim ve kıvrık dallar[70], Aziz Theodoros Trion Kilisesi'ndeki serafim ve kerubim figürleri ile perde bezemeleri[71], Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'ndeki S ve C şeklindeki kıvrık dallar, kurdeleler, perde motifi, palmetler ve üzümler[72] (Fotoğraf 11) Develi'nin Bahçebaşı Mahallesi'ndeki kaya kilisesinin süslemeleriyle benzerlik göstermektedir. Develi'deki kaya kilisesinin pandantiflerinde kerubim figürleri bulunmaktadır. İncelenen kiliseler içinde yalnızca Derinkuyu Başmelekler Kilisesi'nin pandantiflerinde serafim figürleri vardır[73] (Fotoğraf 12).

5. Sonuç

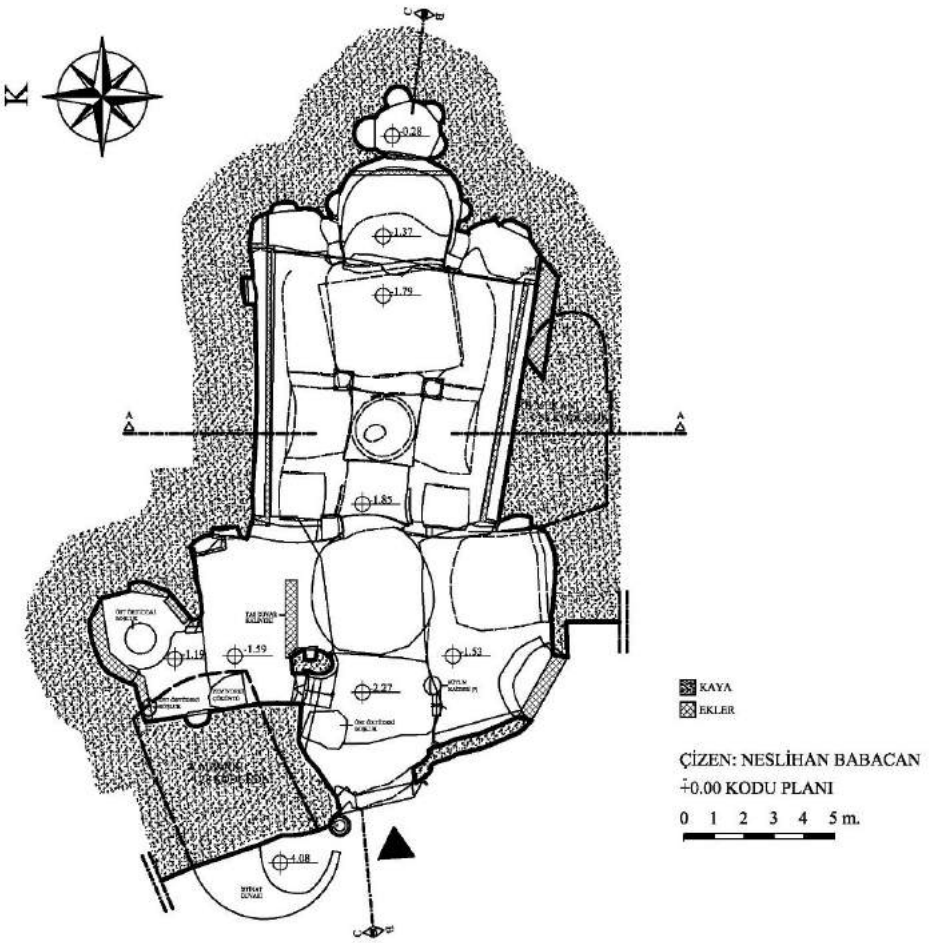
Yapının inşa kitabesi veya typikonuna dair belge ve bulguya rastlanmadığı için kilisenin tarihlendirilmesiyle ilgili kesin bir yargıya varılamamıştır.

Kilisenin yukarıda bahsedilen Eisodia tis Thestokou adındaki kayaya oyma Rum manastırının bir parçası olup olmadığı bilinmemektedir. Kilisenin etrafında çok sayıda kayaya oyma yapının bulunması sebebiyle bu yapının manastır kilisesi olma ihtimali vardır. Ancak kilise, narteks bölümündeki kademelenme ve apsis arkası kullanımı ile Ermeni kiliselerine benzemekte, süsleme açısından ise 19. yy. kiliseleri ile benzerlik taşımaktadır. Yapı, incelenen kiliseler içinde en çok Kayseri ve Nevşehir kiliselerine benzemektedir. Kilisedeki Ermenice yazılar bu kilisenin Ermeniler tarafından ziyaret edilen bir kilise olduğunu göstermektedir. Yapının konumu ve bölgedeki nüfus verileri de göz önünde bulundurulduğunda yapının 19. yy.'a ait bir Ermeni kilisesi olabileceği düşünülmektedir. Kilisenin duvarlarına, özellikle de apsis

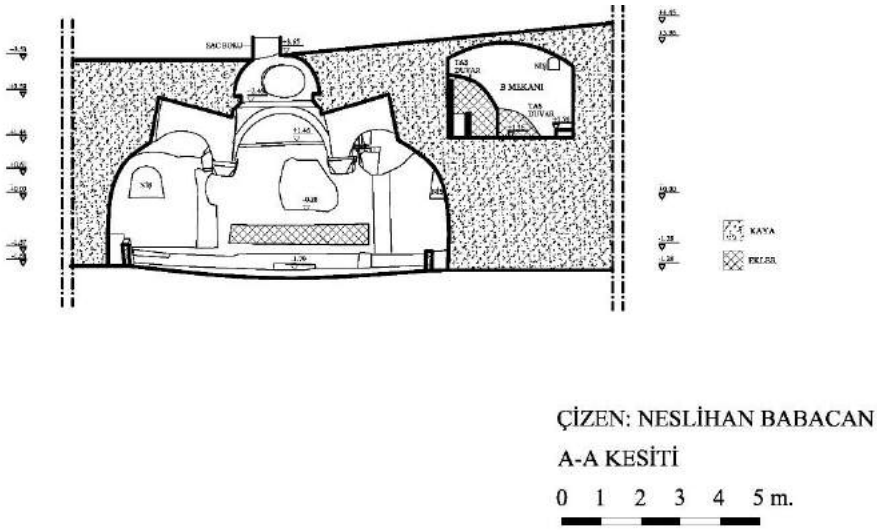
[62]Sağır, *Kayseri İl Merkezindeki*, s. 61.
[63]Sağır, *Kayseri İl Merkezindeki*, s. 111.
[64]Sağır, *Kayseri İl Merkezindeki*, s. 120-121.
[65]Güngör Açıkgöz, *Kayseri ve Çevresindeki 19. Yüzyıl Kiliseleri,* s. 104.
[66]İlter, "19. Yüzyıl İç Anadolu Azınlık Yapıları", s.1063.
[67]Batar, *İstanbul Ermeni Kiliseleri,* s. 44.
[68]Uyan, *Kayseri Talas,* s. 26.
[69]Güngör Açıkgöz, *Kayseri ve Çevresindeki 19. Yüzyıl Kiliseleri*, s. 46.
[70]Sağır, *Kayseri İl Merkezindeki,* s. 128.
[71]Pekak, "Kappadokya'da Post-Bizans Dönemi", s. 10.
[72]Sağır, *Kayseri İl Merkezindeki*, s. 81.
[73]Pekak, "Kappadokya'da Post-Bizans Dönemi", s. 12.

bölümüne, kilise kullanımda iken yazı yazılamayacağı düşünülürse, yazılardaki en erken tarih olan 1910 yılından itibaren kilisenin kullanımda olmadığı düşünülebilir.

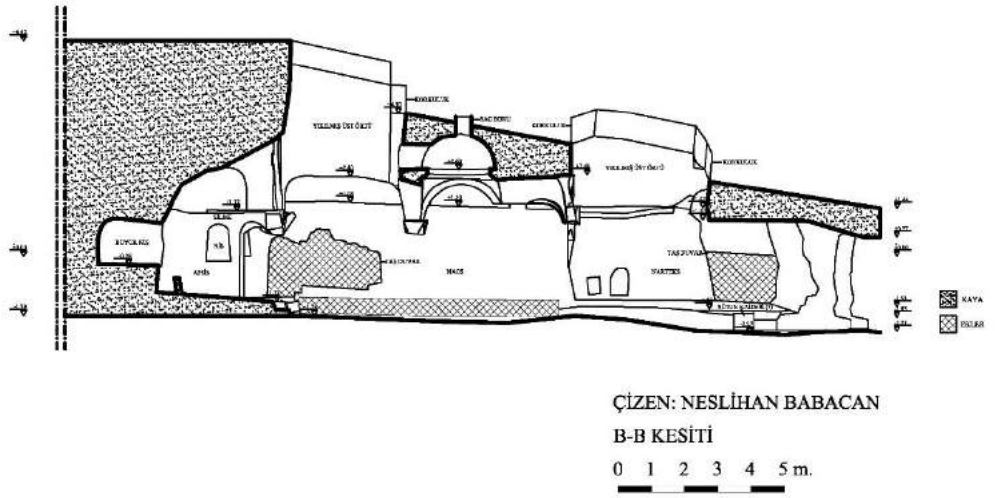
Kilise günümüzde harap durumdadır. Üst örtüde yıkılmış bölümlerin bulunması nedeniyle yapı hava şartlarının olumsuz etkilerine açık hale gelmiştir. Bu durumda hem yapı hem de duvar resimleri hızla tahrip olmaktadır. Bir devrin tanığı olan ve her geçen gün biraz daha yıpranarak izleri silinen yapının uygun bir işlev kazandırılarak korunması umut edilmektedir. Ayrıca kilisenin güneyinde yer alan ve kilise ile bağlantısı bulunan B mekânı, kiliseye ait bir mekân olduğu için, koruma altına alınmalıdır.

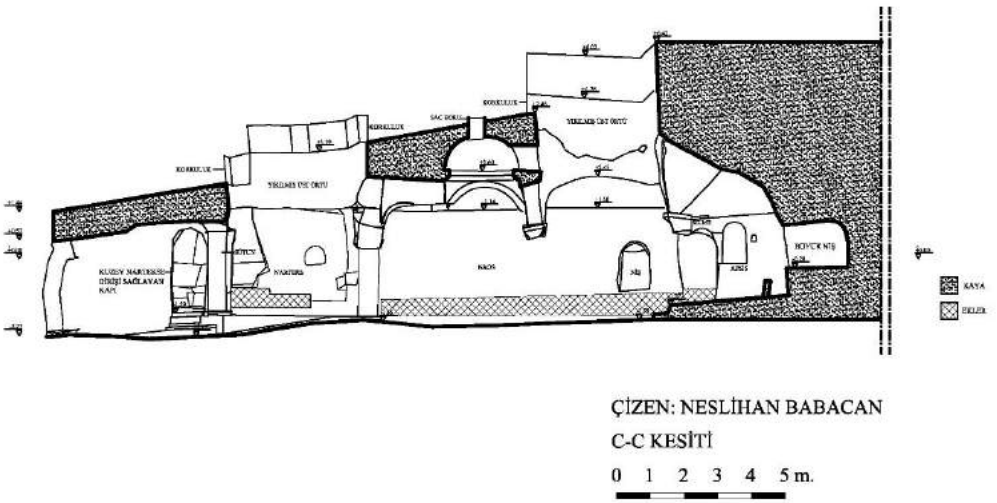
Çizim 1- ∓ 0.00 Kodu planı

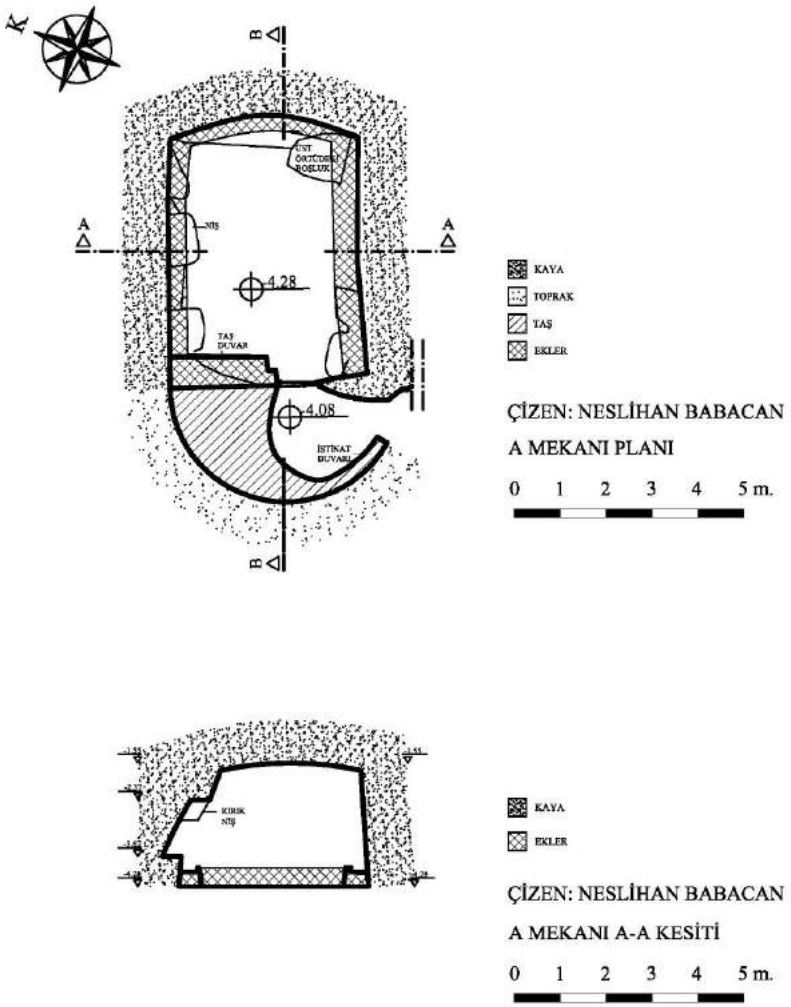
Çizim 2- A-A kesiti

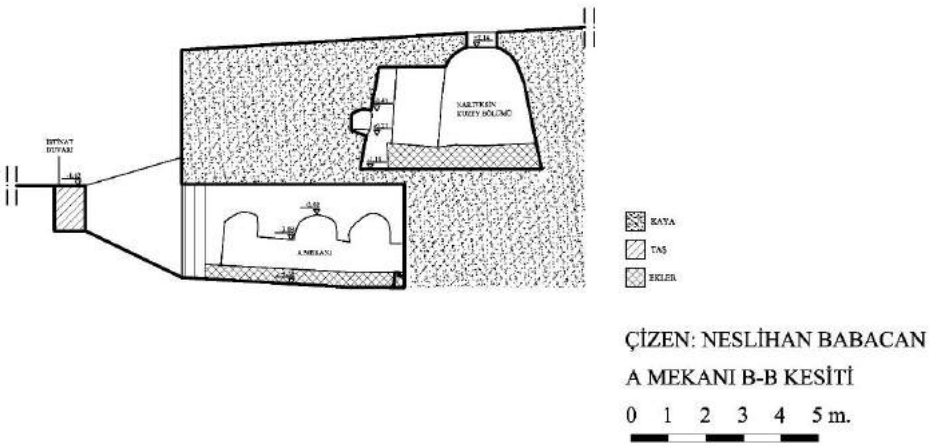
Çizim 3- B-B kesiti

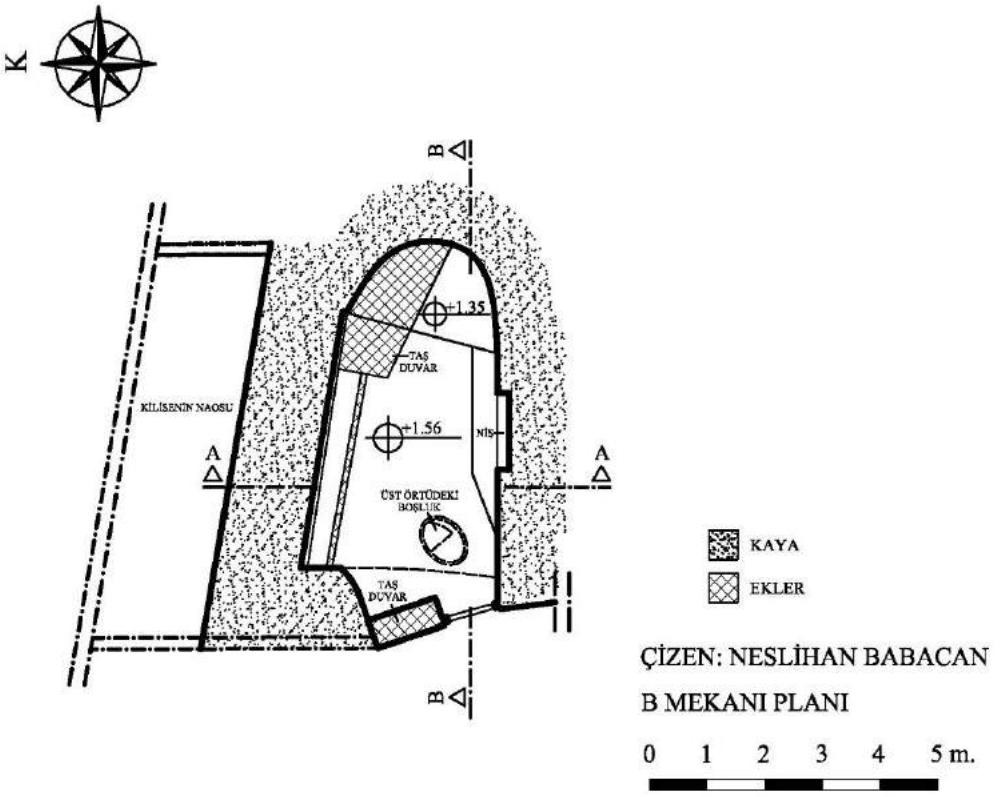
Çizim 4- C-C kesiti

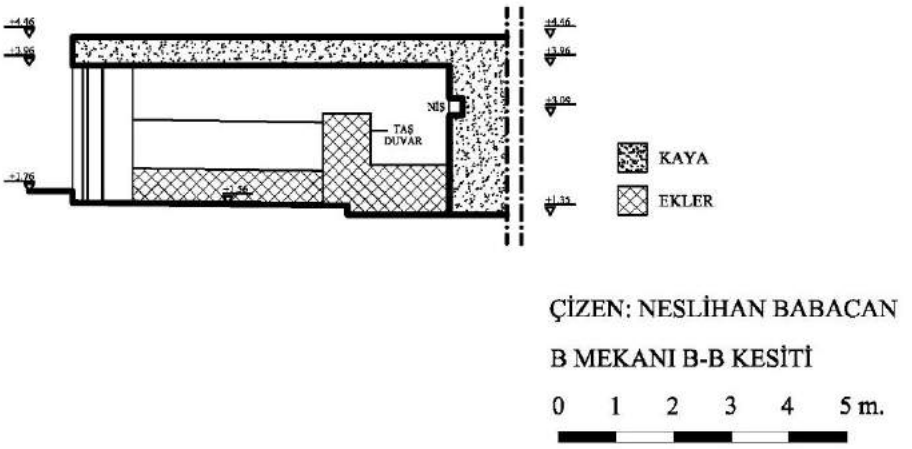

Çizim 5- A mekânı

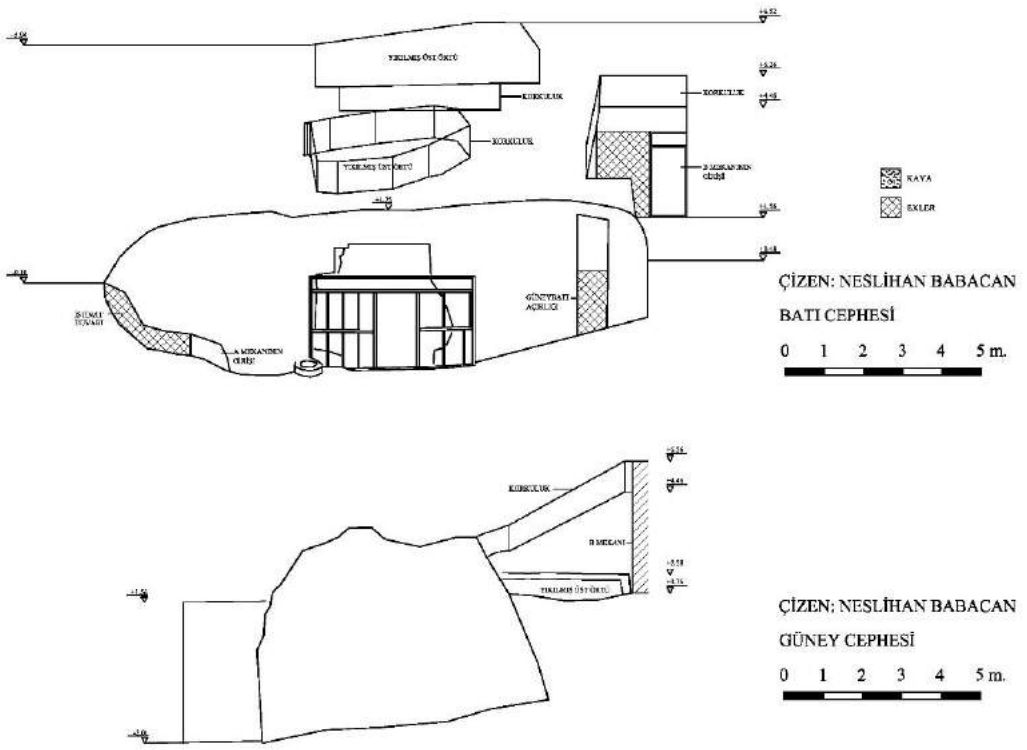

Çizim 6- A mekânı B-B kesiti

Çizim 7- B mekânı

Çizim 8- Cepheler

Fotoğraf 1- 1/5000 ölçekli hava fotoğrafı

Fotoğraf 2- Narteksten doğuya doğru bakış

Fotoğraf 3- Bemanın güney duvarında bulunan sonradan kapatılmış açıklık

Fotoğraf 4- Naosun kuzey duvarında bulunan niş

Fotoğraf 5- Narteks

Fotoğraf 6- Ana apsis yarım kubbesindeki bitkisel süsleme

Fotoğraf 7- Tonozun kuzey kemerinin üzerinde yer alan bitkisel süsleme

Fotoğraf 8- Kubbenin içindeki ve kasnağındaki süsleme kalıntıları

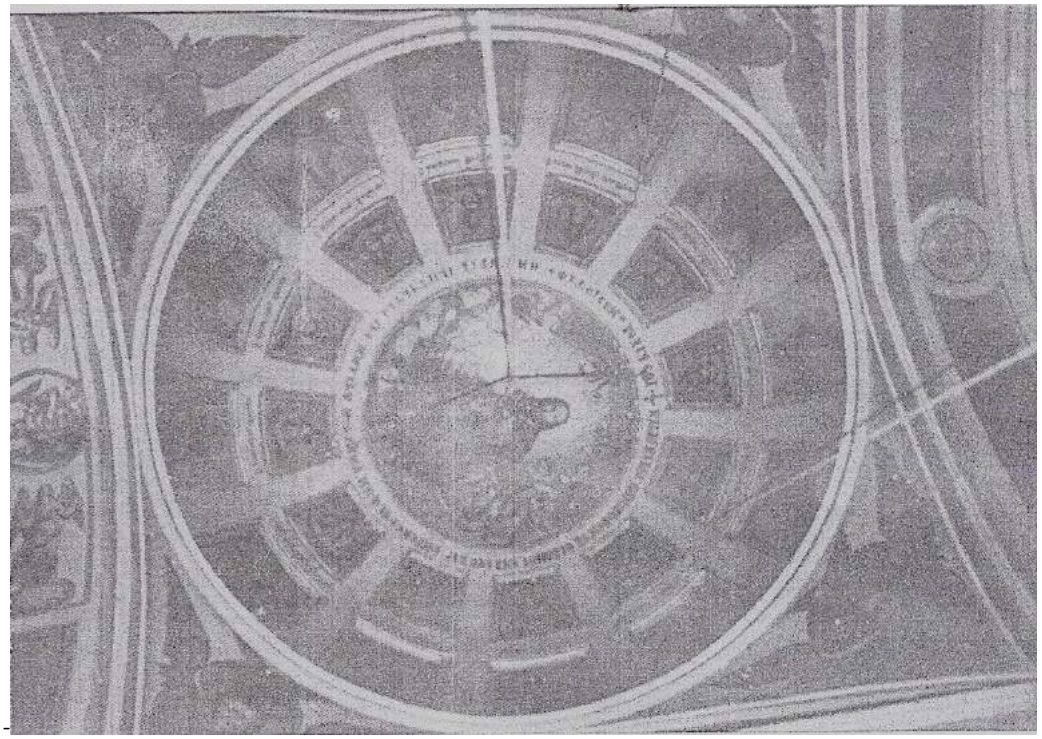
Fotoğraf 9- Kuzeydoğu pandantifteki kerubim

Fotoğraf 10- Agia Triada Kilisesi'ndeki perde motifi (A. Uyan'dan)

Fotoğraf 11- Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'ndeki S ve C şeklindeki kıvrık dallar, Asma yaprakları ve üzümler (G. Sağır'dan)

Fotoğraf 12- Başmelekler Kilisesi'nin pandantiflerindeki serafim figürleri (F. İlter'den)